

De aanraking van de geschiedenis

– Ewald Mackay –

Transparant 19.1 (februari 2008) 22-27

In het najaar van 1995 zat ik in de Doezakamer van de Leidse universiteitsbibliotheek te werken aan mijn proefschrift, *Geschiedenis bij de Bron*¹. Ik had zojuist de paragraaf over Gerardus Vossius en zijn bijdrage aan de opbloei der geschiedwetenschap afgerond. Ik wilde gaan beginnen aan de paragraaf over de persoon die in mijn ogen de Galileï der geschiedwetenschap is: de zeventiende-eeuwse Benedictijner monnik Jean Mabillon. Ik wachtte op het exemplaar van zijn hoofdwerk *De re diplomatica* uit 1681. Ondertussen genoot ik van de mensen om mij heen die allen op hun houten lessenaar een oude druk hadden liggen waarover zij gebogen zaten. Een soort geluksgevoel overviel mij. Alle eeuwen leken in de boeken, die hier open lagen, uit hun verleden in het heden te treden. Ik voelde me een soort monnik, los van de tijd. De vriendelijke medewerkster bracht mij het exemplaar van *De re diplomatica*. Een indrukwekkende foliant. Ik sloeg hem open en voor mij doemden op het *ex libris* en de handgeschreven glossen van Gerardus Vossius. Dit exemplaar was van de grote Vossius zelf geweest! Hij had ooit, in het licht van misschien wel net zo'n late herfstzon, in dit boek zitten lezen. Ik zag Vossius en Mabillon letterlijk voor mij, zij raakten mij aan vanuit hun verleden en versmolten met mijn heden.

Een dergelijke ervaring is wat Johan Huizinga gemunt heeft als 'de historische sensatie'². Hij definieert de historische sensatie als: 'Dit niet geheel herleidbare contact met het verleden is een ingaan in een sfeer, het is een der vele vormen van buiten zichzelf te treden, van het beleven van waarheid die de mensch gegeven zijn'³. Hij ontdekte bij zichzelf dat hij dergelijke sensaties had. Met name concrete voorwerpen uit het verleden riepen het verleden als het ware zintuiglijk op. Vooral de middeleeuwen hadden een sterk evocatieve inwerking op de geest van Huizinga. Hier waren het vooral kunstvoorwerpen, zoals de schilderijen van de Vlaamse primitieven op de tentoonstelling te Brugge die hij bezocht. Huizinga werd in zekere zin een *figurant* in de ruimte van Van Eijks Lam Gods. Ook de natuur schonk Huizinga dergelijke historische ervaringen. Zo wandelde Huizinga op een late zonovergoten herfstdag langs het Deemsterdiep. Hij peinsde over de titel van zijn nieuwe boek over de late middeleeuwen en ineens raakten de late middeleeuwen hem aan door middel van deze nazomerherfstdag. Hij hoorde, zag, rook en proefde de late middeleeuwen als een herfsttij waarover nog even in al zijn felheid en glans het oude licht nog valt voordat het definitief donker wordt.

De notie van de historische sensatie heeft in de geschiedschrijving een betrekkelijk marginale plaats ingenomen. Recentelijk heeft de Groningse hoogleraar theoretische geschiedenis en geschiedfilosoof Frank Ankersmit een pleidooi gevoerd voor een herleving van deze historische sensatie – door hem 'de sublieme historische ervaring' genoemd. Een sublieme historische ervaring is een hevige, de tijd overstijgende, zintuiglijke ervaring van het verleden, dat aldus 'een zo dichtbij mogelijke verte' wordt. De historicus ziet het verleden voor zich, alsof niet hijzelf in een tijdmachine naar het verleden geschoten wordt, maar omgekeerd het verleden naar het heden reist. Ankersmit had zelf een dergelijke ervaring toen zijn moeder hem vertelde over de Russische revolutie⁴.

Tegen de achtergrond van Ankersmits pleidooi ten aanzien van Huizinga's historische sensatie wil ik in dit artikel de thematiek van de historische sensatie ofwel de sublieme historische ervaring nader beschouwen. Ik begin met een beschrijving van Ankersmits notie

van de historische sensatie en de plaats daarvan binnen zijn oeuvre (paragraaf 2). Voorts ga ik vanuit mijn eigen denken in gesprek met Ankersmit rondom deze thematiek en kom tot een bepaling van de historische sensatie (paragraaf 3). Het geheel breng ik in de conclusie bijeen (paragraaf 4).

Ankersmit over de historische sensatie

Net als Harry Mulisch is Ankersmit geen schrijver van losse boeken maar van een oeuvre. Zijn boeken vormen een spiegel van zijn intellectuele reis en ze bouwen op elkaar voort, nemen nieuwe wendingen en slaan onbekende paden in. De reis is ook niet steeds lineair, maar beweegt dan weer in cirkels, dan weer lineair. Dat maakt de interpretatie van zijn werk boeiend maar ook ingewikkeld. Als ik het goed zie is, enigszins vereenvoudigd gesteld, het oeuvre van Ankersmit tot op heden een soort van reisverhaal met drie kilometerpalen. Ik wil de drie kilometerpalen van Ankersmits reis kort typeren en vanuit zijn gehele intellectuele *narratio* proberen op het spoor te komen van de sublieme historische ervaring:

a. Geschiedenis als verhaal

De reis begint. Reisjournalen zijn hier Ankersmits dissertatie *Narrative Logic* (1981)⁵ en *Denken over geschiedenis* (1984)⁶. Dit is Ankersmits klassieke fase van het narrativisme. Als geschiedfilosoof poneert hij, tegenover een sterk verklarende, quasi-natuurwetenschappelijke vorm van geschiedwetenschap, een meer literaire, interpreterende en verhalende vorm van geschiedwetenschap. Het *verhaal* (de *narratio*) is haar metafoor. Kern van Ankersmits historisch narrativisme – versus de opvatting dat de geschiedwetenschapper een vertoog of wetenschappelijke verklaring schrijft – is dat de historicus een *verhaal* schrijft. De historicus is in zekere zin een *bijzonder* soort *romancier*: Hij is als romancier *bijzonder* omdat hij in zijn roman verwijst naar feiten en personen die echt bestaan hebben of gebeurd zijn. Hij is *romancier* omdat zijn roman een logica heeft die intern noodzakelijk is (alles klopt met alles) maar extern betrekkelijk toevallig: een andere historicus schrijft een heel *ander* verhaal – neem de diverse biografieën van Napoleon – over hetzelfde onderwerp.

De narrativist is, meer dan de aan hem verwante historisten (Ranke) en hermeneutici (Dilthey), geïnteresseerd in het geschiedkundige verhaal *op zich*. Als filosoof denkt hij vooral na over de relatie tussen geschiedkundig verhaal en verleden en over de aard van het geschiedkundig verhaal.

De afstand tussen geschiedwetenschap en op bronnen gedocumenteerde historische romankunst lijkt binnen het narrativisme betrekkelijk klein te worden. Eigenlijk zit, als ik het goed zie, iemand als Hella Haasse in bijvoorbeeld *Mevrouw Bentinck* heel dicht bij Ankersmits idee van een historische *narratio*. Een andere historische roman van Hella Haasse, *Het woud der verwachting*, is dan net weer geen geschiedwetenschappelijke *narratio* maar een roman: de grens is betrekkelijk vaag.

De notie van de historische sensatie is als ik het goed zie hier bij Ankersmit nog niet pregnant in beeld. De historicus is vooral een schepper van een goed historisch verhaal, ook al is historische empathie een wezenlijke eigenschap van hem: de huid van het verleden is in zekere zin wel voelbaar onder de textuur van de *narratio*.

b. Geschiedenis als kunstwerk

Bij deze tweede kilometerpaal vormt *De navel der geschiedenis* een bron (1990; in feite ligt de beginsceuur al in 1988 bij het hierin opgenomen artikel ‘De historische representatie’)⁷ en loopt de reis door tot *De spiegel van het verleden/ De macht van representatie* (1996)⁸. Ankersmit slaat oude en nieuwe paden in, maakt cirkelbewegingen, loopt vooruit: een ingewikkeld spel voor wie de sporen probeert te lezen. Als ik het goed zie dan volgt er geen radicale wending maar een subtiele metafoorwisseling en navenante inhoudelijke reismij-

ziging. We zagen dat bij de eerste kilometerpaal een metafoor uit de literaire sfeer werd gekozen: het *verhaal*. Nu volgt een andere metafoor: die van de *representatie*. Dit is een beeld dat zijn oorsprong vindt in de esthetica, dus in de schoonheidsleer. Het perspectief wisselt hier van de taalfilosofie naar de wijsgerige esthetica. Beïnvloed door de taalfilosofie zien nogal wat narrativisten de mens als een wezen dat gevangen zit in zijn eigen taal en in zijn eigen narratio en dat geen toegang heeft tot de echte werkelijkheid. Ankersmit heeft hier moeite mee en tegen die achtergrond verschuift zijn metaforiek naar een gebied dat dichter bij de directe werkelijkheid ligt. Een kunstwerk nu laat op een veel directere manier iets zien: het is geen woord maar een beeld. Het kunstwerk is overigens geen foto van de werkelijkheid maar een representatie of verbeelding of transfiguratie (Danto) van de werkelijkheid. De kunstenaar maakt wezenlijk iets anders dan wat hij ziet. Hij verbeeldt de werkelijkheid vanuit zijn eigen innerlijk, hij voegt al scheppend aan de werkelijkheid betekenis toe.

Deze metafoor van de representatie past Ankersmit toe op de geschiedschrijving. Ook al werkt de historicus met woorden, het geschiedverhaal is een beeld, een *representatie* van het verleden. De historicus reconstrueert niet het verleden maar hij construeert in feite een *kunstwerk*, een soort historisch tableau. Geschiedschrijving weerspiegelt het beeld van de historicus van het verleden.

De historische sensatie krijgt hier impliciet en terloops reeds een betere bedding dan bij de kilometerpaal van het narrativisme: de historische *sensatie* appelleert immers meer dan bij het woord aan het meer zintuiglijke *beeld*. Het zintuiglijke beeld komt dichter bij de echte werkelijkheid.

c. Geschiedenis als sublieme historische ervaring

De reis gaat verder. Nu begint de notie van ‘de sublieme historische ervaring’ pregnant in beeld te komen. Een vroege voorloper, die zich in feite nog in het vorige gebied bevindt, is Ankersmits rede *De historische ervaring* (1993)⁹ en in het volle licht verschijnt deze fase in zijn nieuwste boek *De sublieme historische ervaring* (2007)¹⁰.

Ankersmit spreekt tijdens deze fase van zijn reis van de ‘sublieme historische ervaring’. Het woord ‘subliem’ is, evenals het woord ‘representatie’ een esthetische metafoor: die lijn lijkt zich aldus voort te zetten. Ankersmit zoekt de huid van de echte werkelijkheid aan te raken. De brede context is ook hier de moderne taalfilosofie die stelt dat wij gevangen zitten in de taal en dat wij in onze taal een werkelijkheid scheppen en dat er buiten de taal niets is. Ankersmit voelt zich in toenemende mate de gevangene van deze taalfilosofen. Hij wil uit deze taalfilosofische “grot” ontsnappen naar een echte werkelijkheid die hij ook echt kan ervaren. Zijn bevrijder is de sublieme ridder van de ervaring: ‘Het is onder de *aegis* van het sublieme – dat wil zeggen, die werkelijkheidservaring die aan alle lingualistische codering ontsnapt – dat de ervaring opnieuw op het filosofische toneel verschijnt’¹¹.

Echte ervaring of *werkelijke aanraking* is aldus de nieuwe metafoor. Ankersmit gaat op zoek naar de bronnen van deze metafoor:

Huizinga is tijdens dit deel van de reis één van Ankersmits belangrijkste bronnen. Huizinga verkeerde temidden van kunstenaars (bijvoorbeeld Richard Roland Holst). Zijn notie van de historische sensatie komt uit de wereld van de Tachtigers, met name Lodewijk van Deyssel¹². Huizinga had de ziel van een kunstenaar.

Naast Huizinga’s notie van de historische sensatie noemt Ankersmit Spinoza’s pleidooi voor de intuïtieve kennis als een kenbron (naast rede en waarneming), Rorty’s kritiek op de westerse overaccentuering van de rede en de waarneming en van de kennisleer als zodanig, Bernard van Clairvaux’ mystieke ervaring van de werkelijkheid, Eichendorffs romantische notie van ‘een wonderlijk spooksel van ruimte en tijd: eenmalige verschijning van een zo dichtbij mogelijke verte’ en Burkhardts en Walter Benjamins noties van het ervaren van de vroegere tijdgeest.

Dit alles brengt Ankersmit tot een wending naar wat hij noemt een *Romantische geschiedtheorie*. De historicus zoekt een werkelijke aanraking met het verleden. Hij overstijgt zijn heden en laat zich aanraken door het verleden. De historicus is een soort genie van de tijd. In zijn verbeeldend zien ziet hij de historische werkelijkheid en schept hij haar als het ware.

Samenvattend: we hebben de drie ‘kilometerpalen’ van het oeuvre van Ankersmits geschiedfilosofie gezien: Ankersmit begon, metaforisch gezegd, als romancier, ging voort als kunstenaar en eindigt als romantisch kunstenaar of Tachtiger.

Vanuit deze interpretatie van Ankersmits oeuvre en de spits ervan in de notie van de historische sensatie of sublieme historische ervaring wil ik nu met Ankersmit hierover in gesprek gaan.

In gesprek met Ankersmit over de historische sensatie

Ik zie mijn eigen geschiedfilosofische denkreis als een reis met – tot op heden – twee kilometerpalen. De eerste is een meer conceptueel-analytische reis, de tweede een meer inhoudelijke, persoonlijke verdieping daarvan. Tijdens beide reizen kwam ik Ankersmit als het ware tijdens zijn reis tegen. Vanuit beide kilometerpalen van mijn eigen reis wil ik met Ankersmit onderweg in gesprek gaan.

a. Klassiek-theologisch denken over geschiedenis

Van deze eerste kilometerpaal zijn *Geschiedenis bij de Bron* (1997) en ook de artikelen uit *Gedenksteden in de Jordaan* het reisjournaal¹³. De kern hiervan is dat het christelijk geloof binnen de geschiedwetenschap een constitutieve rol mag spelen en dat ik de geschiedenis mag verstaan vanuit deze horizon als een handelingsruimte van God en mens. Ik gebruik hiertoe de klassieke notie van de eeuwige, noodzakelijk bestaande God en de door Hem geschapen, contingente, dus tijdelijke en gebeurlijke of open historische werkelijkheid. God schept een historische werkelijkheid waarin de mens handelt en waarin hij nadenkt over de betekenis van zijn eigen geschiedenis. De historicus mag de geschiedenis interpreteren vanuit zijn verstaanshorizon, mits hij dit doet zonder absolute pretenties: hij kent ten dele.

Vanuit mijn positiekeuze ging ik in mijn dissertatie in debat met verschillende bestaande visies, zo die van Ankersmit¹⁴. Ik betoogde dat – sprekend in zijn narrativistische denkschema – er bij hem logischerwijze ook ruimte zou mogen zijn voor een religieuze historische narratio. Desondanks wordt in zijn boek *Denken over geschiedenis* dergelijk denken door Ankersmit gediskwalificeerd als *speculatieve* geschiedfilosofie of geschiedschrijving. Volgens Ankersmit is alleen kritische geschiedfilosofie aanvaardbaar.

Zelf koos ik – hoewel er hier ruimte lag - overigens niet voor een dergelijke vorm van religieus historisch narrativisme. Ik meen dat de lastige lingualistische problemen waar het narrativisme ons in laat belanden – Ankersmit worstelde er zelf ook mee – vanuit een andere optiek niet opduiken. De moderne filosofie zit gevangen in het ‘ik’; de postmoderne filosofie zit gevangen in de ‘taal’. De premoderne christelijke filosofie denkt echter vanuit God die in alle objectiviteit bestaat en een wereld schept waarin mijn kleine ‘ik’ figureert. Zij leert van haar eigen emancipatie uit het Griekse denken en uit de verwerking van de moderne en postmoderne filosofie dat ieder individu inderdaad slechts een beperkt denkraam heeft waarin hij in zekere zin opgesloten zit. Maar zij verabsoluteert deze notie niet maar plaatst haar binnen een basaler en vaster kader: God niet is gevangen in mijn denkraam maar omvat en schept alle denkramen (en ook woorden of talen als ‘denkramen’). Ik meen dat dit goed verdedigbaar en redelijk is, en tevens aansluit bij een kritische notie van ‘gezond verstand’.

Ik kan aldus de werkelijkheid beperkt maar wel betrouwbaar kennen, en dat geldt ook van de historische werkelijkheid. Enerzijds is het verleden een objectiviteit buiten mij, anderzijds interpreteer ik het verleden vanuit de tijdsstroom waarop ik me nu in het heden bevindt en die

als onderstroom weer verbonden is met het verleden. Het verleden is tegelijk eens en voorgoed voorbij én bestaat nog voort in het heden – in geestelijke zin in zoiets als de tijdgeest maar ook in materiële zin in bijvoorbeeld de Utrechtse dom. Ik noem deze notie ‘het verleden als verleden in het heden’.¹⁵ Mijns inziens bood en biedt dit denken conceptueel een alternatieve basis voor Ankersmits notie van narrativisme, representatiedenken en de sublieme historische ervaring.

b. Naar een meer persoonlijk, innerlijk denken over de geschiedenis

Ik ben de laatste jaren vanuit deze klassiek-filosofische en -theologische lijn gaan reizen naar andere gebieden: zeg maar de *via mystica* van denkers als Dionysius de Pseudo-Areopagiet, Cusanus, Jung en Weinreb. Ik verlaat de klassieke lijn niet, al relatieveer ik haar wat meer: ook klassieke theologie is een kennen ten dele en uiteindelijk is alles besloten in de – soms zeer paradoxale – botsing van tijd en eeuwigheid, een botsing die voor mij in de logica der overgave (zo bij C.S. Lewis: de vreugde!) leefbaar is. God raakt mij aan in de tijd en ik geef me over aan Hem.

Mijn wetenschapsvisie is aldus persoonlijker, biografischer, narratiever, intuïtiever geworden. Van dit deel van mijn reis zijn sommige sporen al te zien in *Gedenksteden in de Jordaan* (bijvoorbeeld in het hoofdstuk over traditie) en sterkere sporen in mijn recente boek over het leraarschap in de (cultuur)geschiedenis, *Meesterschap in spiegelbeeld*¹⁶. In het boek waar ik momenteel mee bezig ben – over de Europese geestescultuur – zal dit deel van de reis explicieter zijn weerslag krijgen.

Wanneer ik me vanuit deze tweede kilometerpaal bepaal tot Ankersmits denken dan handhaaf ik wat ik bij de eerste kilometerpaal gezegd heb, maar ik voeg daar twee dingen aan toe. Ten eerste: Binnen mijn gehele positie is het *verhaal* belangrijker geworden, en dan bedoel ik zowel het verhaal van het verleden als het verhaal van de historicus: beide verhalen verweven zich met elkaar in de geschiedwetenschap. Ik deel met Ankersmit het verlangen naar een spannendere, meer existentiële geschiedschrijving.

Ten tweede: Mijn weg doorheen de *via mystica* brengt mij dichter bij Ankersmits notie van de sublieme historische ervaring. Bernard van Clairvaux is opmerkelijk genoeg één van zijn bronnen! Ankersmit zelf typeert zijn visie als een ‘romantische’ maar ik zie haar in zekere zin als een ‘mystieke’ visie. Bij Ankersmit figureert de mystiek mijns inziens evenwel in een meer aardse, immanente zin. Ik zie Ankersmits notie van de sublieme historische ervaring als een immanente mystiek¹⁷. Hij ontkent zelf op enkele plaatsen dat het mystiek is: ‘Dit wil niet zeggen dat we nu in het domein van de mystiek zijn beland’. Tegelijk spreekt hij op één plaats, in strijd met de geciteerde woorden, wél van mystiek: ‘Het is een mystiek die ons niet op afstand van de werkelijkheid plaatst maar er midden in en zo in feite juist de krachtigste ontkenning is van de mystiek’. Met dit laatste bedoelt hij te zeggen dat mystiek volgens hem vlucht uit de werkelijkheid is. Dat lijkt me typisch (post)modern gedacht. Binnen mijn werkelijkheidsopvatting kennen we de werkelijkheid via de mystiek dieper als werkelijkheid dan zonder de mystiek (en mystiek ziet tevens taal als scheppende kracht als een zeer hoge, werkelijke toegang tot de werkelijkheid). Dit gezegd hebbend, houd ik staande dat Ankersmit – inderdaad: net als vele Romantici - een *aardse of immanente mystiek van de geschiedenis* voorstaat. De *gestalte* is die van de mystiek, het *voorwerp* dat van de aardse historische werkelijkheid.

Wanneer mijn interpretatie juist is, dan brengt dit me bij de volgende vraag: hoe kun je eigenlijk een dergelijke, tijdsoverstijgende ervaring hebben? Ankersmit beantwoordt deze vraag door te spreken van de evocerende kracht van voorwerpen uit het verleden om het verleden op te roepen. Het voorwerp uit het verleden of de Utrechtse dom kun je mijns inziens inderdaad daadwerkelijk *ervaren* – ik muntte het hierboven als ‘het verleden in het heden’. Het draagt iets van dat verleden in zich. Daarnaast is mijns inziens de gave der *verbeelding*

evenzeer een hulpmiddel van de historicus. Maar voor een ervaring van het *verleden* is mijns inziens meer nodig. Kún je eigenlijk wel met een immanente ontologie als die van Ankersmit het verleden ontmoeten? Volgens mij niet. Een tijdsoverstijgende historische ervaring kan mijns inziens alleen maar in een ontologie en een kenleer waarin iets of iemand is dat of die *alle tijden omvat*. Binnen de christelijke denkwijze is dit mogelijk. Zij gelooft dat je in Gods weten mede het verleden en de toekomst kunt kennen of zien. Er zijn frappante gevallen van bekend: profeten die de toekomst zagen, militairen die de afloop van de strijd zagen en ook een denker als Walther Stein (uit antroposofische hoek), die zei dat zijn boek *Weltgeschichte des neunten Jahrhunderts in Lichte der heiligen Gral* hem de negende eeuw deed zien.

Het is nu juist Huizinga, Ankersmits ankerpunt, die naar mijn overtuiging (zoals ik elders heb geprobeerd aan te tonen) een mystiek christen was en wiens historische sensatie wel de vereiste ontologie en kenleer heeft, zij het zeer schroomvol en impliciet¹⁸. Overigens is voor Huizinga de historische sensatie *als zodanig* ‘geen religieuze aandoening’¹⁹ – en dat ben ik met hem eens – maar ik meen dat de ontologische en kentheoretische ruimte die haar mogelijk maakt, wel degelijk een religieuze basis heeft: het bestaan van God die de tijden omvat. Deze religieuze basis maakt het mogelijk dat wij dingen als het ware medeweten in God die de tijden overziet. De historische sensatie *lijkt* overigens zeker wel op de mystieke sensatie. In beide gevallen worden we aangeraakt. De mystieke ervaring is de aanraking van God. De historische sensatie is de aanraking van de tijd. Een prachtige verbinding van die twee sensaties is wat mij betreft te vinden in de historische roman en sublieme narratio *Het negende uur* van Pieter Nouwen: de hedendaagse Mattheüspassion-zanger Edward Schneider wordt aangeraakt door Bach in de Thomaskirche tijdens de eerste uitvoering van deze passie én door Christus zelf in Zijn sterven op Golgotha in A.D. 33.

Conclusie

Ik waardeer Ankersmits pleidooi voor een nieuwe aandacht voor de historische sensatie zeer. Ik meen dat deze historische sensatie bepaalde wijsgerige problemen oproept: wat voor werkelijkheid is er nodig waarin deze sensatie kan plaatsvinden? Ik stel dan zelf voor, in gesprek met Ankersmit: een verbinding van klassieke theologie en christelijke filosofie met de innerlijke, mystieke weg. Binnen deze alternatieve religieuze ontologie en kenleer kan ik Iemand uit een andere werkelijkheid ervaren – God – en kan ik iemand of iets uit een andere tijd – een historische persoon – ervaren. In beide gevallen ervaar ik dan, om het met de dichteres Ida Gerhardt te zeggen, soms – want het blijft iets zeer uitzonderlijks – ‘dat er geen tijd bestaat’.

Personalia

Dr. Ewald Mackay (1964) is geschiedfilosoof. Hij promoveerde in 1997 op *Geschiedenis bij de bron*. Momenteel is hij als Cuma-docent werkzaam aan Hogeschool Driestareducatief te Gouda.

Eindnoten

¹ Ewald Mackay, *Geschiedenis bij de Bron. Een onderzoek naar de verhouding van christelijk geloof en historische werkelijkheid*, Sliedrecht 1997.

² Johan Huizinga, ‘De taak der cultuurgeschiedenis’, in: Johan Huizinga, *Verzamelde werken*, Haarlem 1948 – 1953, VII, 35 – 85 (deze tekst is oorspronkelijk verschenen in 1929). Overigens is voor Huizinga deze sensatie niet zozeer op personen als wel op bredere episodes betrokken.

³ A.w., 71.

⁴ Frank R. Ankersmit, *De sublieme historische ervaring*, Groningen 2007. De ervaring van de Russische revolutie las ik recentelijk in een verslag van een debat rond Ankersmit, zie Trouw van 1 december 2007.

⁵ Frank R. Ankersmit, *Narrative Logic. A semantical Analysis of the Historian’s language*, Groningen 1981, den Haag 1983.

---

⁶ Frank R. Ankersmit, *Denken over geschiedenis. Een overzicht van moderne geschiedfilosofische opvattingen*, Groningen 1984.

⁷ Frank R. Ankersmit, *De navel van de geschiedenis. Over interpretatie, representatie en historische realiteit*, Groningen 1990.

⁸ Frank R. Ankersmit, *De spiegel van het verleden. Exploraties I: geschiedtheorie*, Kampen/ Kapellen 1996; *De macht van representatie. Exploraties II: cultuurfilosofie en esthetica*, Kampen/ Kapellen 1996.

⁹ Frank R. Ankersmit, *De historische ervaring. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de geschiedtheorie aan de Rijksuniversiteit te Groningen op dinsdag 23 maart 1993*, Groningen, 1993.

¹⁰ Frank R. Ankersmit, *De sublieme historische ervaring*, Groningen 2007.

¹¹ Frank R. Ankersmit, *De historische ervaring*, 25.

¹² Zie hierover Mark Kuiper, *De vaas van Huizinga. Over geschiedenis, verhaal en de betekenis van de dingen die voorbij gingen*, Amsterdam 1993. Overigens verneem ik 'in de wandelgangen' dat Kuiper – gepromoveerd bij Ankersmit - Ankersmit mede op dit spoor van de historische sensatie heeft gezet.

¹³ Ewald Mackay, Zie voor het proefschrift: noot 1. Zie voorts: *Gedenksteden in de Jordaan. Opstellen over geschiedenis, traditie en cultuur*, Heerenveen 2000.

¹⁴ Zie hiervoor Ewald Mackay, *Geschiedenis bij de Bron*, 239 – 250.

¹⁵ Ewald Mackay, *Geschiedenis bij de Bron*, 284.

¹⁶ Ewald Mackay, *Meesterschap in spiegelbeeld. Beschouwingen over persoonlijke vorming in het cultuuronderwijs*, Gouda, 2007.

¹⁷ Zie hiervoor tevens: Ewald Mackay, 'Het licht van een late herfstzon. Recensie van Frank R. Ankersmit, de sublieme historische ervaring', in: *Reformatorisch dagblad*, 26 september, 2007.

¹⁸ Ewald Mackay, 'Johan Huizinga. Christianus infirmissimus?', in: *Gedenksteden in de Jordaan*, 112 – 125.

¹⁹ Johan Huizinga, *a.w.*, 71.